

общини, що до Указу від 9 листопада 1906 р. було практично неможливо здійснити.

Отже, юридичні аспекти столипінського аграрного законодавства стали об'єктом прискіпливого вивчення сучасниками. Тематика досліджень охоплювала проблеми формування нового понятійного апарату аграрного права, дослідження змісту нових законів та їхній вплив на господарський, соціальний і політичний розвиток країни. Аналіз відповідної літератури засвідчив перевагу критичних оцінок аграрних законів 1906–1910 рр., що були зумовлені численними суперечностями означених правових актів.

Обсяг наукової літератури та її якісний склад дозволяє зробити висновок про те, що на початку ХХ століття відбувався активний процес формування історіографії по проблемі столипінського аграрного реформування і, зокрема, правового аспекту перетворень.

1. Вихляев П. Аграрный вопрос с правовой точки зрения. – М., 1906.
2. Изгоев А.С. Русское общество и революция. – М., 1910.
3. Леонтьев А. А. Крестьянское право. – СПб., 1909.
4. Голубев В.С. Крестьяне после освобождения – СПб., 1906.
5. Еропкин А. Указ 9 ноября. Лекция чтения в Москве и Петербурге. – СПб., 1912.
6. Меендорф Ю.Ф. Мысли по аграрному вопросу. – Умань, 1917.
7. Бородин Д.Н. Доклад „Значение Закона 9 ноября 1906 года о выходе из общины” // Вопросы экономической жизни. – 1911. – №2.
8. Мануйлов А. Новейшее законодательство о земельной общине // Вестник Европы. – 1912. – №11.
9. Волков Н. Законы 9 ноября 1906 г. – 11 июня 1910 г. – М., 1910.
10. Ден В. Сборник узаконений и распоряжений по землеустройству и землевладению крестьян. – СПб., 1912.
11. Леонтьев А.А. Крестьянское право. Систематическое изложение особенностей законодательства о крестьянах 2-ое изд., пересмотр. и доп. – СПб., 1914.
12. Александровский Ю.В. Закон 14 июня 1910 года об изменении и дополнении некоторых постановлений о крестьянском землевладении. – СПб., 1911.
13. Вормс А.Э. Реформа крестьянского землевладения и гражданское право. – М., 1910.
14. Самарин Ф.Д. Указ 9 ноября 1906 г. и Положение 18 февраля 1861г. – М., 1908.
15. Билимович А. Д. Землеустроительные задачи и землеустроительное законодательство. – К.: Типография Императорского Университета св. Владимира Акц. О-ва печ. и изд. дела Н. Т. Корчак-Новицкого, 1907.
16. Дашкевич Л. Законодательные последствия ноябрьского указа // Л. Дашкевич. // Московский еженедельник. – 1909. – №24.
17. Дашкевич Л. Аграрный переворот. – М., 1909.
18. Кассо Л.А. Русское поземельное право. – М.: Кн. маг. И.К. Голубева, п/ф „Правоведение”, 1906.
19. Кочаровский К. Р. Народное право. – М., 1906.
20. Прокопович С.Н. Аграрный вопрос в цифрах. – СПб., 1907.
21. Фирсов Д. Социализация земли и право на землю. – М., 1908.
22. Изгоев А.С. Общинное право (опыт социально-юридического анализа общинного землевладения как инструмент гражданского права). – СПб.:

Типо-литография „Надежда”, 1906.

23. Лазаревский Н. И. Лекции по русскому государственному праву. В 2-х т. – СПб., 1910. Т. 2.
24. Чернышев И. Крестьянское право и община. – СПб., 1907.
25. Леонтьев А.А. Законодательство о крестьянах после реформы. – М., 1911.
26. Рихтер Д. И. Государственные, земельные банки в России и их дальнейшая судьба. – СПб., 1917.
27. Билимович А. Д. Разбор положения о землеустройстве. – К., 1910.

В.В. Масненко

„ПАСІЧНИК”, АБО „КРАЩИЙ ЗЕМЛЕРОБ” ІСТОРИЧНОЇ НИВИ: АГРАРНІ СЮЖЕТИ НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ ВІТАЛІЯ ПІДГАЄЦЬКОГО

„...сам походжу із села і ніколи не вважав себе справжнім городянином (тобто „інтелігент у першому поколінні”); іноді серйозно думаю про те, що з мене міг би вийти **кращий землероб, ніж історик**; часто сприймаю себе самотнім одинаком серед колег-істориків...”
„Отже, самовідчуваю і самоусвідомлюю себе „пасічником”, але, як бачимо, „пасічником” з деякими суттєвими ознаками інших типів”.

В.В. Підгаєцький [1, 122]

„Фах, до якого я готовився і яким займався – **хліборобство**. Крім того був я в житті своїм військовим і істориком. Всі ці заняття люблю, до них лежить моя душа”.

В.К. Липинський [2, XLIII]

Наукова спадщина видатного українського історика сучасності Віталія Васильовича Підгаєцького (1951-2004 рр.) тільки починає осмислюватися науковим загалом. Проте вже сьогодні очевидно, що внесок цього дослідника у розвиток історичної науки був справді непересічним, оскільки він започаткував новий квантативний напрямок історичного джерелознавства у межах кліометрики, впровадив у реальну дослідну практику математичні, комп'ютерні методи історичних студій. Зокрема, він був одним із фундаторів Міжнародної асоціації „Історія та комп'ютер”. Ним створена Науково-дослідна лабораторія комп'ютерних технологій історичних досліджень (НДЛ Комтехід) у Дніпропетровському національному університеті. Історик підготував досить перспективну школу молодих дослідників, які продовжують справу вчителя [3].

Нашу увагу привернула та обставина, що власне життєве і наукове кредо осмислювалося В. Підгаєцьким у межах „аграрного кола”, а у його науковому доробку помітне місце належало аграрній проблематиці. Хоча основний здобуток дослідника охоплює поле теоретичного джерелознавства та історіографії, а найважливіші конкретно-історичні дослідження переважним чином стосувалися проблем історичної урбаністики, все ж окремі його важливі праці були присвячені аграрній історії. Крім того, частина його учнів також плідно досліджує аграрну тематику. Отже, у запропонованій розвідці пропонується виявити і верифікувати наявні у науковій спадщині історика сюжети, пов'язані з

аграрною історією. Важливо також з'ясувати, яке місце вони посідали у теоретичному оснащенні історика і яке значення мають його методологічні пошуки/напрацювання для подальших історико-аграрних студій. Таким чином, не претендуючи на вичерпність, маємо на меті порушити указану проблему, сподіваючись на подальше її обговорення.

На початку варто коротко вказати на формування Підгаєцького як вченого, на його вчителів та його інтелектуальну самопрезентацію. Сам дослідник повсякчас зауважував, що на його становлення, передовсім як джерелознавця, найбільший вплив мали такі знакові постаті історичного цеху, як І.Д. Ковальченко та М.П. Ковальський.

Власну теоретико-методологічну парадигму Підгаєцький у першому наближенні визначив як „позитивістсько-агностичну, факторною ознакою якої є болісний еклектизм пізнання” [4, 70]. Очевидно, можна вести мову про своєрідний „неопозитивізм” та „неоеклектику”, породжені розвитком кліометрики, зокрема демократизацією проблематики історичних досліджень, виникненням „кількісної історії”, моделюванням на базі інформації, отриманої з масових джерел.

Підгаєцький також був переконаний, що дуже важливо зрозуміти, як кожен історик сам себе ідентифікує. Щодо його власної самоідентифікації, то у ній не важко побачити досить потужну аграрну, сільську основу. І це, очевидно, не випадково. Певне пояснення, дав сам історик у тому вислові, який винесений нами як епіграф до цієї розвідки. Очевидно, він вважав, що селянське походження, у певному сенсі, може бути визначальним для фаху історика, для його світоглядних настанов. Друга частина епіграфа, де присутнє саморефлексивне визначення „пасічника” (як бачимо, теж з аграрного кола), потребує окремого пояснення. Справа у тому, що Підгаєцький запропонував власну типологізацію сучасного українського історичного науково-педагогічного середовища. У межах цієї моделі він виокремив п'ять типів істориків: „стара гвардія”, „нова або мовна генерація”, „сільська інтелігенція” (знову аграрне коло), „безсмертні” і „пасічники”. До останнього типу істориків, однаків у науці, які переважно живуть „наукою для науки”, дослідник відніс і себе. Крім того, його привабив і інший ідентифікаційний образ, теж з аграрного кола – „бідного сільського священика” (породжений „рухом бідних священиків” у Латинській Америці 60-80-х рр. минулого століття, переважно сільських священиків, які завдяки освіченості намагалися поліпшити життя селян). Тому свої роздуми історик завершив наступним гаслом: „Вважав би за честь для себе бути означеним як „бідний священик” в умовах бідної сучасної української науки” [1, 124].

Звернення до самопрезентації В. Липинського, яка як епіграф також винесена на початок статті, теж не випадкове. Йдеться, очевидно, не про спробу провести певні паралелі між двома мислителями. Насправді, вони були достатньо відмінні, а швидше про те, аби краще зрозуміти етос, внутрішню настанову обох істориків, які досить виразно, хоча й у різний спосіб, відчували спорідненість між „ремеслом історика” та „мистецтвом хлібороба”. Хоча, як бачимо, у Липинського представлена дещо

складніша система координат – окрім хлібороба й історика, він постає й у третій іпостасі, як військовий. Щодо відсутності/наявності цього складника у самопрезентації Підгаєцького – питання лишаю відкритим.

В. Підгаєцький звертався до різних аспектів аграрної історії при пошуку найбільш продуктивних методів аналізу сукупності масових об'єктів. До останніх, які за визначенням мали вивчатися саме як певні сукупності, що мають одноманітність саме у груповій поведінці, він зараховував однорідні багатовимірні об'єкти – „селян”, „робітників”, „міста”, „села”. Як бачимо, тут маємо справу з певними антиномічними парами, незмінною складовою яких були аргаризми. Дослідник був переконаний, що ці об'єкти неможливо дослідити поодиночці і, дослідивши властивості одного з них, потім перенести висновки на всі інші подібні йому об'єкти. Так науково некоректним було б зробити узагальнення щодо рівня соціально-економічного розвитку всіх селянських господарств певного села на підставі аналізу матеріалів лише одного селянського двору [5, 131].

Пояснюється така ситуація тим, що кількість масових об'єктів, які входять до складу їхньої певної сукупності, доволі значна. Так, процес соціально-економічного розшарування на селі включає у себе представників різних прошарків сільського населення, які характеризуються різними значеннями наборів найбільш важливих для визначення їх „якостей” характеристик. Далі, враховуючи його значення, наведемо розлогий вислів Підгаєцького: „Якби склад сільського населення був однорідним, тобто всі господарства належали б до одного і того ж прошарку і відповідно мали б „схожі” значення певних характеристик, то для того, щоб скласти враження про те, до якого саме прошарку належить населення певного села, достатньо було б обстежити показники лише одного господарства, а потім „перенести” їх на інші господарства цього села. Але ми, апіорі, знаємо, що у селах були господарства, які мали різні статки, серед них були і заможні, і незаможні. Отже, одне господарство не може бути репрезентантом маси інших господарств...” [5, 131-132].

Запобігти неминучому в такому випадку „потраплянню у крайнощі”, на переконання вченого, можливо лише застосувавши найбільш продуктивний метод аналізу сукупності масових об'єктів, а саме, розбивши їх на групи, які мають „схожі” значення їх характеристик. Прикладом масових об'єктів та явищ слугують ціни на ринках, селянські господарства, населені пункти. Отже, здійснивши розбиття масових об'єктів на групи, які мають „схожі” значення їх характеристик, можна отримати подвійний результат: скласти уявлення щодо кожної групи, а на їхній базі скласти уявлення щодо особливостей всієї сукупності в цілому.

Щодо методів вказаного вище аналізу, на думку дослідника, то тут вимальовується певна альтернатива. З одного боку, можна вести мову про класифікацію – метод добре апробований істориками. Проте при його використанні „не враховується, штучно обмежується і багатовимірна природа масових об'єктів, і те, що самі вони утворюються унаслідок взаємодії всіх ознак і

характеристик між собою”. Натомість більш продуктивними, з погляду Підгаєцького, є методи багатовимірного статистичного аналізу, які давно використовуються статистиками, зокрема – типологізація. Йшлося про врахування практично всіх характеристик масових об’єктів, вони можуть бути зведені у мегахарактеристики, у фактори або у компоненти. Результативність типологізації пропорційним чином збільшується зі збільшенням кількості характеристик масових об’єктів. Отже – здійснення якісної типологізації неможливе без залучення комп’ютерних технологій.

У зв’язку з окресленим аналізом масових об’єктів, історик враховував методологічний парадокс „перенасиченості” джерелами, який може виникнути при аналізі різноманітних сільськогосподарських і промислових переписів. Для його подолання у нагоді також може бути досвід статистів – реалізація у дослідженнях таких понять як природна і випадкова вибірка і застосування методів створення репрезентативних випадкових вибірок [5, 133].

Підгаєцький звертав увагу на принципи моделювання соціальних структур, зокрема, масових процесів, учасникам яких були сотні тисяч людей. Серед останніх він називав і „колективізації” [4, 53]. У цьому випадку історик досліджує не саме явища, а його знакові моделі, зафіксовані, побудовані з допомогою слів (текстів) і цифр (статистики). Традиційно для такого роду носіїв інформації використовується термін „масові джерела”. Підгаєцький звернув увагу, що вперше він з’явився у працях фахівців зі статистики 20-х рр. XX ст. А. Хрящевої та О. Мельникової, які були присвячені аналізу селянських господарств.

Розмірковуючи над природою проблеми вірогідності інформації, Підгаєцький наводив приклади класифікації соціальних об’єктів з позиції загальнонаукового погляду на „статистичний” світ. Використання статистичного методу дозволяє досліджувати багатовимірні об’єкти, яким властива „одноманітність у груповій поведінці”. Зокрема, серед форм соціального протесту селянства виділяти і визначати – бунт, повстання та селянські війни, описати їх кількісними ознаками, а також визначити ті інтервали, у межах яких знаходяться значення певної ознаки для осібної форми соціального протесту. Кількість учасників бунту умовно визначена в інтервалі від 30 до 500 осіб, повстання – від 500 до 10 000, селянської війни – від 10 000 до 150 000 осіб. Дослідник спеціально наголошував, що таке розміщення кількісних ознак у певних інтервалах дає можливість „перекинути місток” від кількості до якості. Причому для збільшення вірогідності визначення якісної своєрідності об’єкта „потрібно враховувати розміщення значень його кількісних ознак у площинах якомога більшої кількості його вимірів” [6, 306].

Розглядаючи механіку творення метафор, Підгаєцький виокремлював три сфери соціальної діяльності людей, які мають до цього пряму причетність. Для характеристики першої, виробничої сфери, він наводить думку Я. Парандовського, що „для землероба світ закінчується і обмежується чіткою лінією горизонту, в межах якого ниви і сади живуть своїм благодатним життям” [4, 196].

В.В. Підгаєцький опублікував кілька важливих праць з аграрної проблематики спільно зі своїм учнем Ю.А. Святцем [7; 8]. Серед цього доробку особливе методологічне значення має стаття щодо компаративного аналізу міських та аграрних соціально-економічних структур в Україні періоду непу [8]. Запропонована авторами типологія селянських господарств виявилась більш складною, ніж класифікація у межах стандартної парадигми „бідняк-середняк-куркуль”. Новаторським моментом цієї соціально-економічної типології було врахування впливу природно-географічного чинника на стан індивідуальних селянських господарств. Для цього були використані матеріали вибіркового перепису (опитування) селянських господарств України 1925 р. Останні розглядалися як багатовимірні об’єкти, які мали детальну характеристику по багатьох параметрах.

У результаті проведеного аналізу вдалося внести певні уточнення у сутність проблеми, що досліджувалась. Зокрема, за допомогою методу послідовної ієрархічної агломерації кластер-аналізу за середньоокружними значеннями 109 ознак було виявлено 5 природно-географічних аграрних типів округів України: Полісся, Південний і Північний Лісостеп, Передстеп, Степ [4, 326]. Далі була наведена характеристика сільськогосподарської складової кожного з регіонів. Наступним кроком було створення 5 баз даних про селянські господарства відповідного регіону. Кожна база даних була комплексно проаналізована щодо виявлення соціально-економічної диференціації селянських господарств у межах різних регіонів. Серед факторів, що визначали соціально-економічну диференціацію селянських господарств, дослідники виділяли: наявність комплексу виробничих елементів, промислове спрямування розвитку господарств, їхню ринкову орієнтованість, інтенсивність господарювання.

У результаті порівняльного аналізу був зроблений висновок, що за ступенем соціально-економічної диференціації селянських господарств Україну можна поділити на дві частини: північну та південну. У північній частині спостерігалось слабке розшарування селянських господарств, причому більше половини з них були віднесені до типу малопотужних господарств натурально-споживчого характеру. В південній частині спостерігалось значно більше розшарування з тяжінням до ринково орієнтованого сільськогосподарського виробництва [4, 331-332].

Зрештою, був здійснений пошук корелюючих тенденцій у характері і напрямках соціально-економічного розвитку міського і сільського господарства України. Виявлено що природно-географічні умови справляли чималий вплив на цей процес.

Розгляд історично-аграрної складової наукової спадщини В. Підгаєцького був би не повним без врахування того факту, що під його керівництвом було захищено низку кандидатських дисертацій відповідної тематики. Серед аспірантів професора Підгаєцького, яких можна зарахувати до цього напрямку (бо коло інтересів самого Віталія Васильовича виходило за межі аграрного напрямку й включало когорту молодих дослідників, далеких від зацікавлень аграрною історією України):

Ю.А. Святець, який 1993 р. захистив дисертацію „Соціально-економічна типологія селянських господарств України у роки непу (масові джерела та методи їх дослідження)” [9]; О.І.Обласова, у 1998 р. захистила дисертацію „Неп в житті селян Катеринославщини (джерела і методи їх дослідження)” [10]; Р.В.Топка, в 2002 р. захистив дисертацію „Формування суспільно-політичних ідеалів українського селянства за наказами та ухвалами до І Державної думи: джерелознавчо-методологічний аспект” [11].

До аграрного напрямку школи проф. В. Підгаєцького можна зарахувати також і одеського дослідника М. Польового, інтелектуальна культура якого та коло зацікавлень сформувалися практично виключно під впливом НДЛ Комтехід у Дніпропетровську [12].

Отже, внесок В.В. Підгаєцького в аграрну історію визначається не тільки кількісними показниками, написаними ним статтями та підручниками, чи кількістю аспірантів, які захистили дисертації з цієї проблематики, а тим новаторським підходом, запропонованим вченим до студіювання ключових явищ аграрної сфери. Особливо це помітно у авторський типологізації таких процесів як соціально-економічне розшарування села, форми соціального протесту селян тощо. Крім того, аграрна символіка мала важливе значення для саморефлексії історика, для розуміння ним особливостей фахової майстерності.

1. Підгаєцький В. „Орач лядовика” і його „історії” як метафори минулих часів // *Україна модерна*. – Ч.9. – 2005.
2. Липинський В. Листи до братів –хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму // *Твори. Політологічна секція*. – К., Філадельфія, 1995. – Т.6. – Кн.1.
3. Колесник І. Дніпропетровська історіографічна школа: спроба саморефлексії // *Ейдос*. – Вип.2. – Ч.1.
4. Підгаєцький В. *Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ століття. Навчальний посібник для історичних факультетів університетів*. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 2001.
5. Підгаєцький В. Комп’ютерне моделювання і філософія історії як сукупність інтерпретацій: „imaginary gardens with real toads in them.”? Варіації на тему Маріани Мур: Версія третя // *Ейдос*. – Вип.1.
6. Підгаєцький В. Модернізм і постмодернізм: уявне минуле чи інваріантне майбутнє? // *Україна модерна*. – Ч.4-5. – 1999-2000.
7. Подгаецкий В.В., Святець Ю.А. Вариант создания базы данных о крестьянских хозяйствах Украины в годы нэпа // *Круг идей: новое в исторической информатике*. – М., 1994.
8. Подгаецкий В.В., Святець Ю.А. Каким был НЭП на Украине в период своего расцвета? (вариант сравнительного анализа состояния социально-экономических структур) // *Компьютер и экономическая история*. – Барнаул: Изд-во Алтайского ун-та, 1997.
9. Святець Ю.А. Соціально-економічна типологія селянських господарств України у роки непу (масові джерела та методи їх дослідження): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1993.
10. Обласова О.І. Неп в житті селян Катеринославщини (джерела і методи їх

дослідження): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1998.

11. Топка Р.В. *Формування суспільно-політичних ідеалів українського селянства за наказами та ухвалами до І Державної думи: джерелознавчо-методологічний аспект: Автореф. дис... канд. іст. наук.* – Дніпропетровськ, 2002.
12. Польовий М.А. *Застосування кореляційного та дисперсійного аналізу для дослідження формування і функціонування регіональних хлібних ринків // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. Мова науки. Термінологія: Міжвуз. Зб. наук. пр.* – Дніпропетровськ, 1997.

В.М. Мельниченко

ІСТОРІЯ СІЛ У КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ (НА ПРИКЛАДІ ЧЕРКАЩИНИ)

У багатогранному спектрі регіональних досліджень минуле сільських населених пунктів посідає особливе місце, оскільки в них аж до середини ХХ ст. проживала більшість населення України. Саме села з найдавніших часів були осередками господарської діяльності і духовного життя українців. Особливості дослідження та нагромадження знань про сільські поселення простежуються на прикладі Черкащини, територію якої ми умовно окреслюємо адміністративно-територіальними межами сучасної Черкаської області.

Відомості про найдавніші поселення людей на території регіону, які можна розглядати як попередники майбутніх сіл, дають результати археологічних досліджень. Зокрема, своїми масштабами вражають унікальні поселення трипільської культури на місці сучасних сіл Майданецьке, Веселий Кут, Тальянки, Доброводи [1]. На правобережжі регіону, там, де сьогодні розташоване с. Пастирське, ще в скіфську добу існувало укріплене городище [2, 60–62].

Значний масив інформації про села періоду XVII ст. міститься в козацько-старшинських літописах С. Величка, Г. Граб’янки, Самовидця, у подорожніх нотатках П. Алепського, Г. Боплана, інших іноземців, що перебували на території краю [3].

Наступний етап нагромадження краєзнавчої інформації про села Черкащини позначений зародженням науково-системного підходу, початок якому поклали праці М. Максимовича про населені пункти краю. В XIX ст. з’являються ґрунтовні дослідження, в яких значне місце посідають матеріали про сільські поселення Черкащини. Зокрема, побачили світ „Сказания о населенных местностях Киевской губернии” Л. Похилевича [4], „Записки о Полтавской губернии” М. Арендаренка [5], „Прошлое Полтавской территории и ее заселение” Л. Падалки [6].

Чимало відомостей з історії сіл Черкащини міститься у багатотомних збірниках історичних документів, що видавалися в XIX – на початку ХХ ст. Зокрема, документальні пам’ятки цієї тематики увійшли до 35-томного видання „Архив Юго-Западной России”, 15-томника „Акты Южной и Юго-Западной России”. Розширенню знань про сільські поселення сприяло видання „Статистического описания Киевской губернии” в